

БИБЛИОТЕКА
СЕМИНАРА ЗА ЈУГОСЛОВЕНСКУ КЊИЖЕВНОСТ
Инв. бр. 2711
Сигн. X 20
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

ПРИЛОЗИ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК, ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР

ОСНИВАЧ
ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

УРЕДНИЦИ
ДИМИТРИЈЕ ВУЧЕНОВ и МИРОСЛАВ ПАНТИЋ

КЊИГА ЧЕТРДЕСЕТ ДРУГА
СВЕСКА 1—4
1976

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

КА ОСНОВАМА СРПСКОХРВАТСКЕ СЕМАНТИЧКО- -СИНТАКСИЧКЕ МОРФОЛОГИЈЕ

Увод

1. Најпре је потребно да дефинишем појам *семантичко-синтаксичка морфологија*. Можда је најбоље у томе циљу задржати се на приликама у науци о творби речи и о падежној и глаголској синтакси.

Као што је познато, у нашој су науци питања деривације најчешће обрађивана тако што су, када је, нпр., реч о изведеним речима, анализирани суфикси сваки за себе, иако речи њима изведене могу имати најразличитија значења. То се ипак може схватити као више морфолошка него семантичка анализа.

Слично је и с анализом падежне и глаголских система: анализирана су, у већини случајева, значења појединих падежа и појединих глаголских облика понаособ, а познато је да ти облици често могу имати такође најразличитија значења. Да наведем само два примера. Први. Познато је да инструментал с предлогом *с (а)* значи друштво или заједницу. Међутим, ова синтаagma може имати и аблативно значење (*Растиабио сам се са друштвом*). У вези са другим примером подсећам на познату чињеницу да се обликом презента може обележити и садашњост, и прошлост и будућност. Зато ми се чини да се оваква анализа синтаксичких значења појединих облика може сматрати морфолошким синтаксом.

Ни у ком случају и не помишљам да оспоравам исправност таквога рада, а још мање да оспоравам непроцењиву вредност резултата до којих се дошло применом оваквих метода. Хоћу само да укажем на то да у језику исто тако постоје и сасвим јасно одређени значењски системи и категорије. Неопходно је, зато, установити који све облици (морфолошки схваћени) учествују у реализацији појединих значењских категорија, како семантичких тако и синтаксичких. То је, по моме схватању, задатак семантичко-синтаксичке морфологије.

2. Већ сам термин каже да семантичко-синтаксичка морфологија обухвата две велике области.

У првој су семантичка значења у чијој реализацији учествују речи и њихови облици. Овде је, најпре, потребно говорити о основним значењима појединих врста речи као врста. Затим овде долазе дерива-

цијске значењске категорије. Најзад, у значењске лексичке категорије долазе и фразеолошки обрти.

У другој су области синтаксичка значења у чијој реализацији учествују речи и њихови облици. Овде је, најпре, потребно говорити о основним значењским категоријама српскохрватског падежног система. Затим овде долазе конјугацијски значењски системи.

Овим ће редом тећи излагање у овоме раду.

1. СЕМАНТИЧКА ЗНАЧЕЊА У ЧИЈОЈ РЕАЛИЗАЦИЈИ УЧЕСТВУЈУ РЕЧИ И ЊИХОВИ ОБЛИЦИ

1) *Значења њојединих врста речи*

3. Правим (основним) речима, тј. оним код којих постоји јединство значења, функције и облика, исказују се ова основна значења:

- 1) предметност (именицама);
- 2) стална одредба (придевима);
- 3) упућивање (заменицама);
- 4) количина јединки (бројевима);
- 5) радња, стање или бивање (глаголима);
- 6) место, количина, каквоћа, време, начин — као глаголска, придевска, прилошка или именичка одредба (прилозима);
- 7) ближа одредба падежних значења (предлозима);
- 8) различита значења која настају везивањем речи и реченица (везницима);
- 9) различита значења која се исказују показивањем односа једнога појма означеног одређеном речи према другим појмовима означеним другим речима у реченици (речцама);
- 10) различита значења која се исказују саопштавањем различитих расположења (узвизима).

Ово су, разуме се, најгенералнија значења и то само правих (основних) српскохрватских речи. О свему овоме опширније в. у моме раду *Један њокушај дефинисања српскохрватских речи*, Зборник за филологију и лингвистику, XVIII/2 (1975) 129—137.

2) *Деривационе значењске категорије*

4. Конкретније лексичке значењске категорије могу се утврдити семантичком анализом деривационих процеса у српскохрватском језику. То сам учинио у своме раду *Основни деривациони њринцији у савременом српскохрватском књижевном језику*, објављеном у Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXIX, св. 3—4 (1973) 215—225. Сада, разуме се, нећу понављати све што сам тамо рекао. Указаћу само на основни смисао ових семантичких система.

5. Као што је познато, са стајалишта творбе, речи у српскохрватском могу бити тројаке: просте, изведене и сложене. Свака од ове три групе показује мноштво семантичких категорија. Ипак су најзаним-

љивије изведене речи и сложени глаголи настали префиксацијом. За илустрацију поменутог мноштва семантичких категорија навешћу само прилике код именица изведених од именичке основе.

6. Два су основна значења што их могу имати именице изведене од именичке основе:

- 1) деминутивно-хипокористично или аугментативно-пејоративно;
  - 2) обележаваће везе појма који казује нова реч са значењем именичке основе од које је изведена та нова реч, при чему у овом другом случају у ствари постоји више значења од којих су главна:
    - носилац занимања: *-ар* (виноградар), *-аш* (гајдаш);
    - обележаваће из којег је ко краја, какве је народности и сл.: *-ак* (Бошњак), *-ка* (Босанка), *-ин* (Србин), *-анин* (Мачванин), *-јанин* (Београђанин), *-иња* (Гркиња), *-киња* (Српкиња), *-(а)џ* (Ваљеваџ), *-ан(а)џ* (Србијанаџ), *-иџа* (Хрвајиџа);
    - именице женског рода (у односу према именицама мушког рода): *-а* (рођака), *-ја* (гошћа), *-ка* (родитељка), *-иња* (јунакиња), *-иџа* (учитељица);
    - назив одн. име за животиње: *-уља* (рогуља — крава), *-оња* (зекоња — во), *-(а)џ* (а) уопште: *кобаџ*; б) мужјак: *жабаџ*, *-оша* (цветоша — коза);
    - назив за месо појединих животиња: *-ина* (ирасејина);
    - разни предмети, справе и сл.: *-(а)к* (најрсјак — од синтагме), *-ишије* (косишије 'држаља косе'), *-иџа* (ралиџа), *-аш* (орлаш 'талир с орлом');
    - место где се нешто налази, ради и сл.: *-ак* (шљивак), *-њак* (рибњак), *-ик* (брзик 'шума'), *-ара* (дрвара), *-ишије* (вајришије 'место где је ватра'), *-ниџа* (књижарниџа);
    - плата за какав посао или сл.: *-ина* (кућарина);
    - збирне именице: *-ад* (јагњад), *-је* (грожђе);
    - апстрактне именице: *-сјиво* (иријашељсјиво), *-оша* (грехоша).
- Као што се види, за обележаваће свих, или готово свих ових значења употребљавају се различити суфикси. Тако је — *mutatis mutandis* — и у свим другим случајевима.

3) Фразеолошки обрти

7. У значењске лексичке категорије долазе и фразеолошки обрти. Под фразеолошким обртом ваља подразумевати оне синтагме или реченице (према Белићевој дефиницији ова два појма) које својом целокупношћу имају неко посебно значење, друкчије од онога које би имале кад би речи које сачињавају фразеолошки обрт имале своја стандардна „лексичка“ значења (реална или фигуративна). У питању је, дакле, фигуративно значење целе синтагме или реченице, а не само појединих речи у њима. На тај начин фразеолошки обрти, иако су устаљене категорије у језику, чине казивање живљим, рељефнијим, односно, кад су у питању научни или сл. термини, доприносе гранању и прецизирању термина.

8. Као што сам рекао, две су основне категорије фразеолошких обрта у српскохрватском: 1) фразеолошки обрти по структури једнаки реченици; 2) фразеолошки обрти по структури једнаки синтагми. Предмет семантичко-синтаксичке морфологије јесу фразеолошки обрти по структури једнаки синтагми. О српскохрватским фразеолошким обртима уопште писао сам у своме раду *Основни типови фразеолошких обрта у савременом српскохрватском књижевном језику*, Наш језик, књ. XXI, н.с, св. 1—2 (1974) 7—13.

9. Наведимо основне типове фразеолошких обрта по структури једнаких синтагми:

а) придев + именица (*зелена јабука* = недорастао момак или девојка, РСАНУ, s. v. *јабука*);

б) именица + генитив (*камен смутње* = узрок неспоразуму, свађи, раздору, РСАНУ, s. v. *камен*);

в) именица + предлошко-падежна форма именице (*месито под сунцем* = могућност живљења, живот, Р МС—МХ, s. v. *месито*);

г) глагол + именица (*мућнути главом* = размислити, промислити, РСАНУ, s. v. *глава*);

д) зависни падеж без предлога (*главом* = лично, сам, РСАНУ, s. v. *глава*);

ђ) зависни падеж с предлогом (*преко главе* = веома много, превише, преко мере, РСАНУ, s. v. *глава*);

е) предлог + придев + именица (*на деветом небу* = сав блажен, Р МС—МХ, s. v. *небо*);

ж) предлошко-падежна форма именице + генитив [*из дубине душе* = у великој мери, врло много, сасвим, потпуно (кад је реч о јаким осећањима), РСАНУ, s. v. *душа*];

з) предлошко-падежна форма именице + предлошко-падежна форма именице (*од главе до ње* = целим бићем, сав, у потпуности, РСАНУ, s. v. *глава*);

и) глагол + прилог (*опасти бесирага* = пропасти, РСАНУ, s. v. *бесирага*).

Напомињем да је ова класификација дата према оној коју за руски језик даје Н. М. Шанский.

II. СИНТАКСИЧКА ЗНАЧЕЊА У ЧИЈОЈ РЕАЛИЗАЦИЈИ УЧЕСТВУЈУ РЕЧИ И ЊИХОВИ ОБЛИЦИ

1) Основне значењске категорије српскохрватског падежног система

10. О овоме сам писао у своме раду *Основне значењске категорије српскохрватских падежа у светлости Белићеве синтагматике*, објављеном у Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXVIII, св. 3—4 (1972) 215—233. Ово су основне значењске категорије:

- 1) категорија субјекта;
- 2) категорија посесивности;
- 3) категорија квалитативности;
- 4) категорија генитива материје;

- 5) категорија порекла;
- 6) категорија партитивности;
- 7) категорија објекта;
- 8) категорија средства (оруђа);
- 9) категорија заједнице (социјатива);
- 10) категорија аблативности;
- 11) категорија намене;
- 12) категорија правца (циља);
- 13) категорија места;
- 14) категорија времена;
- 15) категорија начина;
- 16) категорија узрока;
- 17) категорија мере, количине;
- 18) категорија поређења;
- 19) остала значења (функције).

Готово у свакој од ових категорија учествују синтагме разних падежа са својим специфичним значењима при чему се јављају и синтаксички синоними.

11. Као илустрацију навешћу категорију правца (циља).

12. Синтагма Гл + *иза* + аГ значи да се кретањем заузима место које је за оним што значи име са чијим аГ стоји овај предлог (*Несїаде иза неких враїа*).

13. Синтагма Гл + *између* + аГ значи да је место којим се што креће опкољено са свих страна или бар са две стране оним што значи име са чијим аГ стоји овај предлог (*Проїрчи, зече, сад између ногу*).

14. Синтагма Гл + *до* + аГ значи да је ту или приближно ту крај каквом кретању (*Пише књигу и шаље чауша до Призрена града бијелога, до онога їроїоїої Недељка*).

15. Синтагме 1) Гл + *крајем* || *мимо* || *їоред* + аГ; 2) Гл + *мимо* + А значе да нешто пролази поред онога што значи име у аГ одн. А (*Да јездимо друмом широкијем крајем двора црног Араїина. — Када буде аги мимо двора. — Сїазица кривуда, їоред лиїе води. — Мимо град је чеїа їролазила*). Ове се синтагме углавном могу сматрати синонимима.

16. Синтагма Гл + *око* + аГ значи да се нешто креће опкољавајући оно што значи име са чијим аГ стоји овај предлог (*Поћера их око винограда*).

17. Синтагма Гл + *їреко* + аГ значи да се нешто креће са горње стране онога што значи име са чијим аГ стоји овај предлог (*Оде їраво їреко їоља равна*).

18. Синтагма Гл + *їуїї* + аГ значи да је нешто управљено или да се креће к ономе што значи име са чијим аГ стоји овај предлог (*Пак їогледа їуїї жаркога сунца. — Оїлен їође їуїї Сїамбола града*).

19. Синтагма Гл + *у* + аГ означава крајњи циљ кретања (*Један дан крене у цара*). Маретић ово сматра дијалектизмом (*Gramatika*², 493).

20. „Уз глаголе који значе кретање према извесној тачки или месту“ име тога места „ка којему се врши кретање . . . стоји у дативу“ (А. Белић, *Грамаџика I*¹, 62): *Пак њи иди цркви Раваници.*

21. Синтагма Гл + к + Д значи да је нешто усмерено, управљено или да се креће к извесном циљу који је означен именом са чијим Д стоји овај предлог (*Ако имаџе љубави к своме народу. — Подсмјевач не љуби онога ко га кори, ниџи иде к мудрима*).

22. Белић каже да употреба предлога *близу* са дативом истиче из његовог „прилошког значења *смера* и *јравца* радње упућене према другом предмету“ и наводи пример: *Кад близу Турцима долеџе* (*Грамаџика I*¹, 63).

23. Према Белићу је главно и основно значење акузатива с предлозима „*јравца* кретања и место као завршна тачка правца кретања“ (нав. дело, 65). Наравно, Белић указује да акузатив с предлозима добија „у вези са другим речима и друга значења“ (времена, начина, мере, средства, поређења и сл.) (ib.), али је засад за нас важно оно основно.

24. Синтагма Гл + *за* + А значи да се кретањем заузима место које је иза онога што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Заклони се за јелу зелену*).

25. Синтагма Гл (као: *везаџи, јрицањаџи, јриковаџи, ухваџиџи* и сл.) + *за* + А значи да се оно што значи име које је у реченици субјекат или објекат на извештан начин саставља с оним што значи име са чијим А стоји предлог *за*: *Рђа за злаџо не јрицања. — Во се веже за рогове, а човек за језик*. Маретић каже да ова акузативна синтагма, као и синтагма *О земљицу разбио сам главу*, значи дотицање (*Gramatika*², 505). За Белића пример *О земљицу разбио сам главу* значи правац кретања и место као завршну тачку правца кретања. То су разлози с којих сам обе ове акузативне синтагме сврстао у категорију правца. У праву су, наиме, и Белић и Маретић: у сложенем значењу ових акузативних синтагми има и елемената правца и елемената дотицања.

26. Синтагма Гл + *кроз* + А значи да се нешто креће с једног краја на други по ономе што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Диже главу, оде кроз сваџове*) или да је нешто само управљено с једнога краја онога што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Чесџо Милош кроз јрозор јогледа*).

27. Синтагма Гл + *међу* + А значи да је нешто, крећући се, доспело на место које је са сваке стране, или бар са две, опкољено оним што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Погоди га међу очи чарне*).

28. Синтагма Гл + *на* + А значи да је место које се заузима кретањем — у ствари горња страна онога што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Да из неба јлаха киша јадне, ниђе не би на земљицу јала већ на добре коње и јунаке*).

29. Синтагма Гл + *на* + А значи да се нешто креће к ономе или да се примакло до онога што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Он јоведе Шарца на језеро. — Кад дођоше на џо море сиње*).

30. Синтагма Гл + над + А значи да се нешто креће ка месту или да је, крећући се, доспело на место - које је са горње стране онога што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Браӣ браӣа над јаму води, али га у њу не тӣска. — Наднесе се над бунар над воду.*

31. Синтагма Гл + низ + А значи да се нешто креће или да је управљено са горњег краја на доњи по ономе што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Па он сӣђе низ бијелу кулу. — Погледај̄ӣе доле низ Косово*).

32. Синтагма Гл + о + А значи дотицање два предмета и то тако што уз Гл кретања име онога што се дотиче стоји у А с овим предлогом (*Седлом бӣје о мраморје а коӣӣом о јаворје*).

33. Синтагма Гл (кретања) + њо + А значи да се кретањем узима оно што значи име са чијим А стоји предлог њо (*Доћи ће враг њо своје*).

34. Синтагма Гл + њод + А значи да се нешто креће ка доњој страни онога што значи име са чијим акузативом стоји овај предлог или да је већ доспело тамо (*Соко се дӣже њод облаке. — Па сједоше њод јелу зелену*).

35. Синтагма Гл + њред + А значи да се нешто креће ка предњој страни онога што значи име са чијим А стоји овај предлог одн. да је већ приспело тамо (*Доћи ће сунце и њред наша враӣа. — Не смедоше њред Марка изићи*).

36. Синтагма (Гл +) у + А „значи место у нечему којим се какво кретање завршава“ (А. Белић, *Речи са деклинацијом*⁴, 213) (*Идӣӣе у село ӣӣо је њред вама. — Сӣусӣӣше се у Приморје равно*).

37. Синтагме Гл (као: *гађаӣӣ, гледаӣӣ, дарнуӣӣ, њогодӣӣ, њољубӣӣ, ранӣӣ, удариӣӣ* и д.) + у + А значе да је погођено, дарнуто и д. оно што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Погоди га у чело јуначко*).

38. Синтагма Гл + у + А (збирних Им или Им у множини) може значити што и синтагма о којој је било речи у т. 27 (*У Турке ће Дмӣӣар удариӣӣ*).

39. Синтагма Гл + уз + А значи да се нешто креће или да је управљено са доњег краја на горњи по ономе што значи име са чијим А стоји овај предлог (*Осӣавӣе ми на тӣамници враӣа да ја гледам уз Мле̄ӣке низ Мле̄ӣке. — Уз јелике њушке њрислонӣше*).

40. На сличан се начин и у другим категоријама, кад је то могуће, употребљавају различне падежне синтагме за спецификацију одговарајућег категоријског значења.

2) Основни значењски системи српскохрватских глаголских облика

41. Глаголске речи образују ове конјугацијске значењске системе у српскохрватском:

1) Системи стварних глаголских значења

а) Систем глаголског вида

б) Систем глаголског рода

- 2) Системи лица и броја
- 3) Систем глаголских времена
- 4) Систем глаголских начина
- 5) Глаголски придеви
- 6) Глаголски прилози
- 7) Инфинитив.

О њима сам писао у своме раду *Основни значењски системи српско-хрватских глаголских облика у светлости Белићевих схватања*, Зборник за филологију и лингвистику, књ. XVIII/2 (1975) 95-111.

42. Да бих показао како у реализацији и спецификацији једне значењске категорије може учествовати више глаголских облика, навешћу категорију релативне прошлости. Могу се употребити: приповедачки презент, приповедачки аорист, имперфекат, плусквамперфекат, футур у релативу и непроменљиви облик другог лица јдн. императива.

43. Приповедачким презентом исказује се радња напоредна каквом временском трајању у прошлости или радња напоредна просто прошлости исказаној каквом прилошком синтагмом.

44. Трајна таква радња исказује се приповедачким презентом трајних глагола: *Кад њошоше и крешоше овце, чобан њушем једнако весео, свира у гајде весело, а девојка иде њокрај њега ња једнако њлаче.*

45. Када треба рећи да се нешто извршило, узима се приповедачки презент свршених глагола: *Ошворим очи и њогледам: њун месец гледа уњраво у собу, а његов њаучинасти зрак њао на лице моје мајке.*

46. Приповедачки аорист трајних глагола значи завршено вршење какве трајне радње у прошлости без обзира на садашњост: *Онда изиђе горе и њреломивши хлеб — окуси, и довољно говори до саме зоре и њако ошиде.*

47. Приповедачки аорист свршених глагола значи моментано извршење какве радње у прошлости независно од говора говорнога лица: *Кад њрође дан и ноћ, девојка ошмаде чистиа и здрава од губе.*

48. И м п е р ф е к т о м се нарочито истиче дуго трајање какве глаголске радње у прошлости: *Ево, њуно њењнаести данака, ја све ходах њо њурској ордији и не наћох краја ни хесања.* „Само по себи то значење не значи још релатив; али пошто се може имперфекат подједнако, имајући поменуто значење, употребљавати уз другу глаголску радњу у прошлости, то је његова најобичнија употреба у релативу“ (А. Белић, *Речи са конјугацијом*², стр. 136). Исп.: *Чобанин њође кроз шуму, и идући чујаше и разумеваше све њишо говоре њишце, и њраве, и све њишо је на свешу.*

49. Значење радње вршене или извршене у прошлости, независно од тренутка говора говорнога лица, исказује се приповедачким имперфектом (релатив): *Пишали Краљевића Марка како је њосњао јунак, а он одговорио да се јунашњву научио од њаса и од деце.* Као што се види, у релативу се може употребити и перфекат без помоћног гла-

гола, али не мора: *Бежао је од ње њразниче, а она иђаше уза њ као сенка.*

50. П л у с к в а м п е р ф е к а т значи радњу која је претходила некој другој радњи у прошлости. Овај глаголски облик долази само у релативу: *Турске је војске њу било њолико много, да је Јаков, који је био њошао Лозници у њомоћ, није могао од Лознице одбињи.*

51. Ф у т у р о м у р е л а т и в у исказује се радња која се десила после неке друге радње у прошлости: *Једно јуњро окуњи га њсовањем и виком, ње ће он оњићи у једнога комњије, а комњија ће га зањињањи: „Ма њњо њњ сно жена викаше, кога оно њсоваше?“*

52. Непроменљиви облик другог лица јдн. императива може се употребити у значењу презента свршених глагола за прошлост за сва лица јдн. и мн. Ово је неправо значење императива: *Филињинњи се њоњлаше, ња бежи.*

53. Н а п о м е н а. — Под одређеним контекстуалним условима приликом употребе глаголских времена у релативу за обележавање прошлих радњи један глаголски облик може бити замењен другим. Познат је Белићев пример: *Тада ће му он рећи = Тада му он рече = Тада му је он рекао = Тада му он рекне (О језичкој њрироди . . . , књ. I, стр. 380).* Док у релативу један глаголски облик може бити замењен другим, у индикативу не може.

*

54. Све су ово, разуме се, само основне теме семантичко-синтаксичке морфологије. Даља, продубљенија испитивања довешће до грађања проблематике. Али се надам да је већ и из овога јасна веза семантичко-синтаксичке морфологије с неким другим језичким дисциплинама (стилистиком, нпр.).

Берислав М. Николић